ग्रामीण घरपरिवारको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण : एक अध्ययन

(मेन्छयायेम गाउँपालिका, तेह्रथुम)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग, स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) चौथो सेमेष्टरको आंशिक आवश्यकता परिपुर्तिका लागि प्रस्तुत

शोध पत्र

शोधकर्ता

यादव भट्टराई

स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) चौथो सेमेष्टर

क्याम्पस रोल नं : ७९६

परीक्षा रोल नं. : २८००५०

त्रि.वि. दर्ता न. : ६-२-९-१३११-२०००

भर्ना वर्ष : २०७०

क्र. सं : ५३०

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग

अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाण्डौ

चैत्र २०७५

सिफारिस-पत्र (Recommendation Letter)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अन्तर्गत अर्थशास्त्र शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर तह चौँथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि **ग्रामीण घरपरिवारको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण : एक अध्ययन (मेन्छयायेम गाउँपालिका,तेह्रथुम)** शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशन, सुझाव एवम् सल्लाहमा यादव भट्टराईले तयार पार्नुभएको हो । उक्त शोधपत्र स्वीकृतको लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

उप प्रा. मीनराज पौडेल

शोध निर्देशक

अर्थशास्त्र शिक्षा केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौँ

मिति : ....

स्वीकृति-पत्र (Approval Letter)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग अर्न्तगत अर्थशास्त्र शिक्षा विषयमा स्नातकोत्तर तह चौँथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि **ग्रामीण घरपरिवारको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण : एक अध्ययन (मेन्छयायेम गाउँपालिका.,तेह्रथुम)** शीर्षकको शोधपत्र अर्थशास्त्र शिक्षा स्नातकोत्तर उपाधिका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

(१) विभागीय प्रमुख ....

प्रा. डा. सूर्य बहादुर थापा

(२) बाह्य सुपरिवेक्षक

....

प्रा. डा. जीवनाथ धिताल

(३) DRC सदस्य ....

श्री जगदिश मूर्ति कोइराला

(४) शोध निर्देशक ....

उप-प्रा. मीनराज पौडेल

मिति : ....

कृतज्ञताज्ञापन (Acknowledgement)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, अर्थशास्त्र शिक्षा विभाग, स्नातकोत्तर तह चौँथो सेमेस्टरको आंशिक आवश्यकता परिपुर्ति गर्नका लागि **ग्रामीण घरपरिवारको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण : एक अध्ययन (मेन्छयायेम गाउँपालिका.,तेह्रथुम)** शीर्षक भएको शोधपत्र प्रस्तुत गरेको छु । सर्वप्रथम शोधपत्र प्रस्तावना स्वीकृत गरी शोधपत्र लेख्ने सुअवसर प्रदान गर्नुहुने अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका आदारणीय गुरु उप. प्रा. मीनराज पौडेल ज्यूप्रति सदैव आभारी छु । यस शोध पत्रले यो क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा जानकारी लिन इच्छुक व्यक्ति अनुसन्धानकर्ता नीति निर्माताहरुलाई सहयोग पुग्ने छ भन्ने मैले आशा लिएको छु ।

प्रस्तुत शोध पत्रलाई सार्थक र उपलब्धीमूलक बनाउन शोध पत्र प्रस्तावना देखि शोध पत्रको अन्त्यसम्म निरन्तर रुपमा सहज, सरल ढङ्गबाट अमूल्य सल्लाह, सुझाव, प्रेरणा, हौसला र कुशल निर्देशन दिई सद्भावपूर्ण सहयोग गर्नुहुने शोध निर्देशक उप-प्राध्यापक मीनराज पौडेल, अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका विभागीय प्रमुख आदारणीय गुरु प्रा. डा. सूर्य बहादुर थापा ज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु, साथै सदैव आवश्यक सल्लाह, सुझाव तथा मार्गदर्शन गर्नुहुने अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका श्रद्धेय गुरुहरु, प्रा.डा. महेशराज दाहाल, प्रा.डा. ध्रुवराज शिवाकोटी, प्रा.डा. शान्ता सिंह, उप.प्रा. पद्मा कोइराला र आ.शि. जगदिश मूर्ति कोइराला लगायत अर्थशास्त्र शिक्षा विभागका सम्पूर्ण गुरुहरुप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

अनुसन्धानका लागि गरिएको स्थलगत अध्ययनका क्रममा आवश्यक सूचना तथा तथ्याङ्कहरु खुलस्त रुपमा दिई सहयोग गर्नुहुने अध्ययन क्षेत्रका घरमुली प्रति विशेष धन्यवाद दिन चहान्छु । साथै कम्प्युटर टाइपिङ गरि सहयोग गर्नुहुने मित्र भोला नाथ अर्याल र वामदेव पराजुली प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु । अन्त्यमा शोधपत्र लेखनको क्रममा मलाई प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रुपमा सहयोग गर्नुहुने मेरा आत्मीय साथीहरु प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

शोधकर्ता

यादव भट्टराई

सारसंक्षेप (Abstract)

ग्रामीण घरपरिवारको आर्थिक तथा शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण गरिएको यस शोधपत्रमा नमूना छनोटमा परेको तेह्रथुम जिल्ला मेन्छयायेम गाउँपालिका वडा नं. १ का ग्रामिण घरपरिवारको आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण गर्नु, ग्रामिण घरपरिवारमा गरिवीको आकार पत्ता लगाउनु र ग्रामिण घरपरिवारको शैक्षिक अवस्था पत्ता लगाउनु उद्देश्यहरु राखी यो अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ ।

शोधपत्रको उद्देश्य पुरा गर्न परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै ढाँचाको प्रयोग गरी प्राथमिक र द्वितीय स्रोतका माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन गरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई आवश्यकता अनुसार तालिका, स्तंभचित्र तथा बृत्तिचित्रको माध्यमबाट विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्र तेह्रथुम जिल्ला मेन्छयायेम गाउँपालिका उद्देश्यमुलक नमूना छनोट विधिका आधारमा छनोट गरिएको थियो । यस अध्ययनमा तेह्रथुम जिल्ला मेन्छयायेम गाउँपालिका वडा नं. १ मा रहेका कुल २१७ घरपरिवारलाई संगणना अध्ययन विधिका आधारमा नमूना छनोट गरिएको थियो । प्रश्नावली तयार गरी नमूना घरपरिवारका घरमूलीसंग प्रत्यक्ष व्यक्तिगत अर्तवार्ता लिएको थियो भने द्वितीय तथ्याङ्कको स्रोतको रुपमा सम्बन्धित जिल्ला विकाश समितिको कार्यालय, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, नेपाल राष्ट्र बैङ्क, गाउँपालिका कार्यलय, विद्वानहरुको लेख रचना, पत्रपत्रिका र अन्य अप्रकाशित तथ्याङ्कहरुलाई आधार मानिएको थियो । ग्रामीण गरिवीको अवस्था विश्लेषण गर्न मानकको रुपमा नेपाल जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण २०६६/६७ अनुसार ग्रामीण पूर्वाञ्चल पहाडको रु १६५५१ लाई गरिवीको रेखा मानिएको थियो ।

अध्ययनको क्रममा नमुना घरपरिवारको स्रोतगत आम्दानीको अध्ययन गर्दा सबैभन्दा बढी बैदेशिक रोजगारी बाट ६१.४५ प्रतिशत आम्दानी भएको पाइयो भने सबैभन्दा कम व्यापार बाट ३.६८ प्रतिशत प्राप्त हुनेगरेको पाइयो । त्यसैगरी वार्षिक पारिवारीक औषत आय रु २,१०,५८९.७३ र वार्षिक प्रतिव्यक्ति औषत आय रु ४६,९६६.०६ रहेको पाइयो । घरपरिवारको उपभोग खर्चको अध्ययन गर्दा सबैभन्दा बढि खाद्यन्न उपयोगमा ४८.०१ प्रतिशत खर्चहुने गरेको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम स्वास्थ्यमा ४.५२ प्रतिशत हुनेगरेको पाइयो । त्यसैगरी वार्षिक

पारिवारीक औषत खर्च रु २,२०,६०६.४५ हुने गरेको पाइयो भने वार्षिक प्रतिव्यक्ति औषत खर्च रु ४९,२०० हुनेगरेको पाइयो ।

गरिबीको आकारलाई हेर्दा वार्षिक रु ५० हजार भन्दा कम आय प्राप्त गर्ने २१ घरपरिवार पाइयो । यहाँ २१ घरपरिवारको वार्षिक आम्दानी रु. १०,१८,५०० र वार्षिक औसत पारिवारिक आम्दानी रु. ४८,५०० पाइयो । घरपरिवारको वार्षिक औषत आय भन्दा खर्च बढी देखिएकोले वार्षिक घाटा रु १०,०१६.७२ रहेको देखिन्छ ।

खासगरी ९७३ जना जनसंख्या मध्ये ५९६ जना अर्थात ६१.२५ प्रतिशत साक्षर र २१५ जना अर्थात २२.०९ प्रतिशत निरक्षर रहेको पाइयो । कुल साक्षर जनसंख्या मध्ये ६६.२२ प्रतिशतले एस.एल.सी. भन्दा कमको मात्र शिक्षा हासिल गरेको पाइयो भने स्नातक र सो भन्दा माथिको जनसंख्या ३.२९ प्रतिशत रहेको पाइयो

समग्रमा अध्ययन क्षेत्रका घरपरिवारहरुको गरिवीका कारणहरुमा न्यून आम्दानी हुनु, निर्वाहमुखी व्यवसाय हुनु, रोजगारीको अभाव, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिमको अभाव, न्यून औधोगिकरण, पुँजिको अभाव आम्दानीको ठूलो भाग उपभोगमा खर्चहुनु आदि रहेको पाइयो ।

विषय सूची (TABLE OF CONTENTS)

पृष्ठ

सिफारिस पत्र (RECOMMENDATION LETTER) ii

स्वीकृति पत्र (APPROVAL LETTER) iii

कृतज्ञताज्ञापन (ACKNOWLEDGEMENTS) iv

सारसंक्षेप (ABSTRACT) v

विषय सूची (TABLE OF CONTENTS) vii

तालिका सूची (LIST OF TABLE) xiii

संक्षिप्त शब्दावली (ABBERVIATION) xv

अध्याय एक (CHAPTER ONE)

१. परिचय (INTRODUCTION) १

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी (Background of the Study) १

१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problem) ५

१.३ अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the Study) ७

१.४ अनुसन्धान प्रश्न (Research Questions) ८

१.५ अध्ययनको औचित्य (Significance of the Study) ८

१.६ अध्ययनको परिसीमाहरु (Delimitation of the Study) १०

१.७ मुख्य शब्दावलीको परिभाषा (Definition of Key Terms) ११

१.८ अध्ययनको संगठन (Organization of the Study) १२

अध्याय दुई (CHAPTER TWO)

२. सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक ढाँचा (REVIEW OF RELATED LITERATURE AND THEORETICAL FRAMEWORK) १३

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन (Review the Theoretical Litreature) १३

२.२ अनुसन्धान साहित्यको पुनरावलोकन (Review of the Research Litreature)१८
२.३ साहित्यको पुनरावलोकन अध्ययनको उपादेयता (Implication of the Review for the Literature) २१
२.४ अनुसन्धान अन्तर (Research Gap) २३
२.५ अवधारणात्मक ढाँचा (Conceptual Framework) २५
२.६ कार्यात्मक ढाँचा (Functional Framework) २६

अध्याय तीन (CHAPTER THREE)

३. अनुसन्धान विधि र प्रक्रिया (RESEARCH METHODS AND PROCEDURES) २७
३.१ अनुसन्धान ढाँचा (Research Design) २७
३.२ तथ्याङ्कका स्रोतहरु (Sources of Data) २७
३.२.१ प्राथमिक स्रोत (Primary Source) २७
३.२.२ द्वितीय स्रोत (Secondary Source) २८
३.३ जनसंख्या, नमुना आकार र नमूना छनौट रणनीति (Population, Sample Size and Sampling Strategy) २८
३.३.१ जनसंख्या (Population) २८
३.३.२ नमूना आकार (Sample Size) २८
३.३.३ नमूना छनोट रणनीति (Sampling Startegy) २८
३.४ अध्ययन क्षेत्र (Study Area) २९
३.५ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरु (Tools of Data Collection) २९
३.५.१ प्रश्नावली (Questionnaire) २९
३.५.२ अवलोकन सुचि (Observation List) २९
३.५.३ छलफल निर्देशिका (Discussion Guide) ३०
३.६ तथ्याङ्क संकलनका प्रविधिहरु (Techniques of Data Collection) ३०
३.६.१ अर्न्तवार्ता (Interview) ३०
३.६.२ प्रत्यक्ष अवलोकन (Direct Observation) ३०

३.६.३ लक्षित समूह छलफल (Focused Group Discussion) ३०
३.७ तथ्याङ्को विश्लेषण (Alalysis of Data) ३१
३.८ नीतिगत प्रावधान (Ethical Consideration) ३१
अध्याय चार (CHAPTER FOUR)
४. तथ्याङकको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण (ALALYSIS AND INTETEPTATION OF DATA) ३२
४.१ अध्ययन क्षेत्रको परिचय (Introduction of Study Area) ३२
४.१.१ तेह्रथुम जिल्लाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि (Historical Background of Tehrathum District) ३२
४.१.२ भौगोलिक अवस्थिति, सिमाना तथा राजनैतिक, प्रशासनिक विभाजन (Geographical Condition, Border and Political, Administrative Divisions) ३३
४.१.३ भौगोलिक स्वरुप (Geographical Structure) ३४
४.१.४ भू-क्षेत्र (Land Sector) ३४
४.१.५ जलवायु (Climate) ३४
४.१.६ जलभण्डार (Water Resources) ३४
४.१.७ जनसङ्ख्याको स्थिति (Condition of Population) ३५
४.१.८ शैक्षिक अवस्था (Education Condition) ३५
४.२ मेन्छयायेम गाउँपालिकाको परिचय (Introduction of Menchhayayem) ३६
४.२.१ मेन्छयायेम गाउँपालिकाको भौगोलिक स्थिति (Geographical Location) ३७
४.२.२ मेन्छयायेम गाउँपालिकाको हावापानी तथा जलवायु (Climate and Weather) ३७

४.२.३ मुख्य खोलाहरु (Main Rivers) ३७

४.२.४ वन सम्पदा (Forest Resource) ३८

४.२.५ जनसङ्ख्या सम्बन्धी विवरण (Demographic Condition) ३८

४.२.६ जातिय स्वरुप (Cast Structure) ३९

४.२.७ जनसंख्याको उमेरगत विवरण (Agewise Population) ४०

४.२.८ विद्यालयको अवस्था (Condition of School) ४१

४.२.९ शैक्षिक अवस्था (Educational Status) ४२

४.२.१० आर्थिक विशेषताहरु (Economic Features) ४२

४.२.११ भौतिक सुविधाको उपभोग (Consumption of Phyisical Facility) ४३

४.३ अध्ययन क्षेत्रमा आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण (Analysis of Economics Status in the Study Area) ४४

४.३.१ अध्ययन क्षेत्रमा जनसंख्याको वितरण (Population of the Study Area) ४४

४.३.२ पेशा तथा व्यवसाय सम्बन्धी अवस्था (Occupational Status) ४६

४.३.३ वार्षिक आम्दानी (Annual Income) ४७

४.३.४ वार्षिक खर्च (Annual Expenditure of Family) ५१

४.३.५ पारिवारिक वार्षिक बचत/घाटा (Annual Saving or Loss of Family) ५४

४.३.६ पारिवारिक ऋणको अवस्था (Condition of Family Loan) ५५

४.३.७ कृषि उपज आयत विवरण (Import of agriculture Goods) ५५

४.३.८ पशुपालन सम्बन्धी विवरण (Description of the Animal husbandry) ५७

४.३.९ खाद्यन्न उपभोगको अवस्था (Situation of Cereal Consumption) ५८

४.३.१० भू-स्वामित्व (Land Ownership) ५९

४.४ अध्ययन क्षेत्रमा गरिबीको विश्लेषण (Poverty Analysis of StudyArea) ६०
४.४.१ गरिबीको रेखा (Line of Poverty) ६०
४.४.२ गरिबी रेखाको आयस्तर (Income Level of Poverty Line) ६१
४.४.३ परिवारको आकार (Family Size) ६२
४.४.४ खाद्यान्नको अवस्था (Description of Foods) ६३
४.४.५ गरिबीको आकार (Size of Poverty) ६४
४.५ नमुना छनोट घरपरिवारको शैक्षिक अवस्था (Educational Status of Family) ६५
४.५.१ साक्षरता र निरक्षरताको अवस्था (Condition of Literacy and Illiteracy) ६५
४.५.२ तहगत शैक्षिक अवस्था (Levelwise Educational Status of Family) ६५
४.५.३ अध्ययनरत बालबालिकाको तहगत विद्यालय विवरण (Levelwise Studying Children of Schooling Report) ६६
४.५.४ ग्रामिण गरिवीले शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव (Effect of Rural Poverty in Education) ६७
४.६ अध्ययनको सारांश (Summary of the Study) ६८

अध्याय पाँच (CHAPTER FIVE)

५. निष्कर्ष र सुझावहरु (CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS) ७१
५.१ निष्कर्ष (Conclusion) ७१
५.२ सुझावहरु (Recommendations) ७२
५.२.१ नीतिसम्बन्धि सुझावहरु (Policy Related Recommendations) ७४
५.२.२ प्रयोगात्मक क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझावहरु (Practice Related Recommendations) ७५

५.२.३ आगामी अनुसन्धानसँग सम्बन्धित सुझावहरु
(Further Research Related Recommendations) ७७
सन्दर्भ सामग्रीहरु (References)
अनुसूचीहरु (Appendices)

तालिका सूची (LIST OF TABLES)

तालिका	तालिका शीर्षक	पृष्ठ
तालिका ४.१	विद्यालयको विवरण	३५
तालिका ४.२	गाउँपालिकाको घरधुरी, महिला र पुरुषको आधारमा जनसङ्ख्या र औसत परिवार वितरण	३८
तालिका ४.३	मेन्छयायेम गाउँपालिकाको जातीय आधारमा जनसङ्ख्या वितरण	३९
तालिका ४.४	उमेरगत जनसंख्या विवरण	४०
तालिका ४.५	मेन्छयायेम गाउँपालिकाको शैक्षिक संस्थाहरुको विवरण	४१
तालिका ४.६	मेन्छयायेम गाउँपालिकाको शैक्षिक अवस्था सम्बन्धि विवरण	४२
तालिका ४.७	मेन्छयायेम गाउँपालिकाको पेशाअनुसार घरधुरी विवरण	४३
तालिका ४.८	मेन्छयायेम गाउँपालिकाको भौतिक सुविधा उपयोग विवरण	४४
तालिका ४.९	नमुना घरधुरीको उमेरगत जनसंख्या विवरण	४५
तालिका ४.१०	लिङ्गको आधारमा अध्ययन क्षेत्रको जनसंख्या	४५
तालिका ४.११	जातीगत आधारमा जनसंख्याको विवरण	४६
तालिका ४.१२	मेन्छयायेम गाउँपालिका वडा नं. १ को पेशा तथा व्यवसाय सम्बन्धी विवरण	४७
तालिका ४.१३	नमुना घरपरिवारको स्रोतगत वार्षिक आम्दानी विवरण	४८
तालिका ४.१४	नमुना घरपरिवारको वार्षिक तहगत आम्दानी विवरण	५०
तालिका ४.१५	नमुना घरपरिवारको वार्षिक क्षेत्रगत खर्च विवरण	५१
तालिका ४.१६	नमुना घरपरिवारको वार्षिक तहगत खर्च विवरण	५३
तालिका ४.१७	नमुना घरपरिवारको वार्षिक बचत/घाटा विवरण	५४
तालिका ४.१८	नमुना घरपरिवारको ऋणका स्रोतहरुको विवरण	५५
तालिका ४.१९	नमुना घरपरिवारको आयत हुने कृषि उपजका विवरण	५६
तालिका ४.२०	नमुना घरपरिवारको पशुपालन सम्बन्धी विवरण	५७

तालिका ४.२१	नमुना घरपरिवारको खाद्यान्न उपभोगको विवरण	५८
तालिका ४.२२	नमुना घरपरिवारको जमिन माथिको स्वामित्व	५९
तालिका ४.२३	गरिबी रेखाको आयस्तर विवरण	६१
तालिका ४.२४	परिवारको आकार विवरण	६२
तालिका ४.२५	नमुना घरपरिवारको खाद्यान्न सम्बन्धि विवरण	६३
तालिका ४.२६	गरिब घरपरिवारको वार्षिक आम्दानी	६४
तालिका ४.२७	नमुना घरपरिवारको तहगत शैक्षिक अवस्था	६५
तालिका ४.२८	अध्ययनरत बालबालिकाको तहगत विद्यालय विवरण	६६
तालिका ४.२९	ग्रामिण गरिवीले शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभाव	६७

संक्षिप्त शब्दावली (Abbreviation)

आ.व. = आर्थिक वर्ष

जि.वि.स. = जिल्ला विकास समिति

गा.वि.स. = गाउँ विकास समिति

विं .सं = विक्रम संवत

रु. = रुपैया

प्रा.वि. = प्राथमिक विद्यालय

मा.वि. = माध्यमिक विद्यालय

नि.मा.वि. = निम्न माध्यमिक विद्यालय

उ.मा.वि = उच्च माध्यमिक विद्यालय

एस.एल.सी. = प्रवेशिका परीक्षा

ADB = Asian Development Bank

HDI = Human Development Index